

"МОЛОДЬ – УКРАЇНІ"
YOUTH TO UKRAINE

**(НАУКОВІ ЗАПИСКИ МОЛОДИХ УЧЕНИХ
УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ)**

(scientific transactions of young scientists of Uzhgorod State University)

1994

Том 3

Volume 3

Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз
Закарпатський Центр Соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків
Ужгородський Державний університет
Історичний факультет
Кафедра історії України

"МОЛОДЬ – УКРАЇНІ"

(НАУКОВІ ЗАПИСКИ МОЛОДИХ УЧЕНИХ
УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ)

Том 3

Ужгород:
Закарпатський Центр
Соціальної служби для молоді
1994

Роман А. Офіциньський,
аспірант кафедри історії України

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УГРОРУСЬКИХ ДЕПУТАТІВ (1939-1944 РР.)

У вітчизняній історіографії не вироблено цілісної картини про парламентську діяльність угороруських депутатів у Державних зборах королівства Угорщини (1939-1944 рр.). Надибуємо лише фрагментарні відомості в енциклопедійній статті Василя Маркуся /47/, дисертаційному дослідженні Золтана Пашкуя /44, с.80, 117-118/ та монографії Павла Роберта Магочія /42, с.149/. Окремі аспекти питання висвітлив угорський історик Лорант Тілковскі у відповідних ремінісценціях своєї книги про ревізійністську та національну політику Угорщини, у т.ч. й на Закарпатті, під час другої світової війни /48, с.145-253/.

Як відомо, згідно закону № 6 (1939 р.) членами палати депутатів державних зборів, окликаних 10 червня 1939 р., могли бути тільки "ті з числа осіб, вибраних населенням Підкарпатської території за списками мадярських партій, кого на пропозицію прем'єр-міністра державні збори рішенням обох палат запросять у палату депутатів" /44, с.118/. Параграф 4 цього закону передбачав проведення на Закарпатті до 30 червня 1940 р. парламентських виборів. Право участі у голосуванні надавалося чоловікам від 26 р., а жінкам - від 30-ти, що мали хоча би десять років угорське громадянство і підпадали під шестилітній ценз осідлості. Проте навіть цим "урізаним" виборам так і не судилося відбутися. Натомість офіційний Будапешт вдовільнявся кооптацією державного зібрання закарпатськими депутатами. Зрозуміло, на свій розсуд.

Угорський парламент (Державні збори) 1939-1944 рр. був двопалатним. Цифри промовисто говорять про його склад. Із 329 членів палати депутатів третину становили крупні землевласники і промисловці, 50 - адвокати, по 20 нараховувалось журналістів і священиків (переважно вищої ієрархії), 10 - заможних селян, 5 - профспілкових діячів, решту (більше ста) місць займали військові та державні чиновники /45, с.58-59/. Верхня палата - 79 земельних магнатів, 68 колишніх міністрів і начальників комітетів, 50 церковних владик, 36 представників вільних професій (в основному - адвокати), 15 промисловців і банкірів. А серед них -

5 герцогів (у т.ч. три Габсбурги), 33 графи, 15 баронів і один маркграф.

За роки окупації тричі проводилася кооптація угорського парламенту представниками Закарпаття. У грудні 1938 р. колишні депутати чехословацького парламенту лідери РНАП – доктор теології, права і філософії Степан Фендик (1892, Великі Лучки – 1946) і АЗС – директор друкарні в Ужгороді Клії Фелдеші (1875, Собранці – 1947, Самбірська тюрма), провідники регіональної мадярської християнської партії – ужгородський адвокат Андраш Корлат і вчитель гімназії в Савлюші Кароль Гоккі були призначені членами нижньої палати /1, опр. 239, арк. 33/. Таким чином у Будапешті відзначили їхні заслуги у справі збирання земель "святостефанської корони", а передусім Felvidek-у (Верхнього краю).

У травні 1939 р. до Будапешту за викликом державного секретаря у справах нащепенств Тібора Патакі прибула делегація з Підкарпаття – близько двадцяти опозиціонерів до ЧСР. Вони зустрілися з прем'єр-міністром Павлом Телекі, котрий повідомив рішення про додаткових 12 мандатів, у т.ч. трьох для етнічних угорців /1, опр. 320, арк. 18-19; 2, опр. 359, арк. 23,44,237/. Депутатські мандати дісталися чільним представникам АЗС – професійним політикам Андрію Бродію (1895, Кам'яньок на Іршавщині – 27 грудня 1946, Ужгород) і Михайлу Демку (1894, с.Бодзайжуйлак Земплинської жупи – 1946), журналісту Івану Шпаку (1900, Заріччя на Іршавщині – ?), сільському господарю, власнику колісної майстерні Георгію Бенце (1885, Білки – ?), власнику магазину з Великого Бичкова Едмунду Жегорі (1893, Кобилецька Поляна – ?), архідиякону Ужвської жупи Євгену Ортутай (1889, Тарнівці, округ Михайлівці – ?), який вважався найближчим приватним, церковним і економічним радником єпископа О.Стойки.

Напередодні (у березні 1939 р.) міністр внутрішніх справ Угорщини Ференц Керестеш-Фішер на офіційній зустрічі особисто запропонував групі впливових осіб (О.Льницький, Ю.Марина, А.Бродій, О.Бескид, М.Демко) скласти список кандидатів на заміщення вакантних посад у державних закладах Підкарпаття /2, опр. 359, арк.218-219/. Доручення виконувалося протягом двох днів. І в основному рекомендації були враховані. Однак уряд Телекі не дозволив легального існування жодних політичних партій (ні РНАП, ні АЗС) у краї, рекомендуючи співпрацювати з урядовою "Партією угорського життя" /2, опр.361, арк. 75/. Ю.Фелдеші та Є.Ортутай сумлінно виконали вказівку.

Пізніше (у листопаді 1942 р. – січні 1943 р.) до верхньої

палати угорського парламенту призначили греко-католицького священника з Рахова Петра Дем'яновича (1869, Великий Березний – 23 квітня 1945, Ужгород), каноніка Олександра Льницького (1889, Чорний Ардів на Савлющині – 1947), полковника жандармерії у відставці Андрія Кричфалуші-Грабаря (1890, Колодно на Тячівщині – 1946) і колишнього чехословацького сенатора, начальника Хустської жупи з липня 1939 по липень 1941 р. Бейлу Ріпка (1865, Драгово – ?).

Загалом усіх депутатів од Підкарпаття нараховувалося 26 /2, опр. 359, арк. 233/. Найактивніші з них брали участь у бурхливій праці парламентських комісій, насамперед – закордонних справ (А.Бродій), освіти і культурній (М.Демко), музейно-бібліотечній (І.Шпак), торгівлі та шляхів сполучень (Е.Жегора), землеробства (Г.Бенце). Депутатська платня вимірювалася від 700 до 1500 пенгів у місяць і вважалась однією з найвищих у країні.

Угроські депутати відіграли помітну роль у громадському житті рідного краю. Так, 26 січня 1941 р. в Ужгороді відбулися установчі збори Подкарпатського Общества Наук. Регентський комісар Підкарпаття Міклош Козма виголосив програмну промову в присутності депутатів угорського парламенту Андрія Бродія, Михайла Демка і Олександра Чути /38, с.180/. Усередині депутатського корпусу від АЗС існував певний розподіл обов'язків. Зокрема, А.Бродій опікувався Ужгородським округом, М.Демко – Мукачівським, І.Шпак – Свалявським, Володимир Гомичков – Перечинським, Петро Гайович – Волівським, Г.Бенце – Іршавським, Е.Жегора – Рахівським, Ю.Фелдеші – Великоберезнянським /2, опр. 359, арк. 23,44,237/.

У 1939-1941 рр. в угорському парламенті піднімалися питання, від яких залежала соціальна та міжнаціональна стабільність на закарпатських теренах. Так, І.Шпак обстоював відкриття шкіл на рідній мові та виступив на захист службовців з числа "народів Закарпатської України", яким з етнічних міркувань влада не довіряла /2, опр. 360, арк. 32/, Г.Бенце добивався будівництва водовідводних каналів у горах з метою протистояти паводкам та ерозії землі й турбувався про виплату населенню належної компенсації за збитки від стихійного лиха /2, опр. 300, арк. 121,122/, Е.Жегора домагався усунення дискримінації "руських торговців" у кредитно-фінансовій системі /2, опр. 361, арк. 150/. М.Демко виступив з великою промовою під час парламентських дебатів з

приводу законопроекту про земельну реформу /9/. Метою виступу був захист середнього і дрібного закарпатського землевласника.

Серед депутатського корпусу з Підкарпаття особливо виділявся А.Бродій. Він жадав вибороти автономію для краю. І справді у березні 1939 р. під час зустрічей Бродія з прем'єр-міністром П.Телекі та регентом М.Горті така можливість очікувалася (але згодом вої сподівання розвіялися). Тому він одразу в газеті "Русский Вестник" (2 квітня 1939 р.) запропонував відповідний проект. На думку А.Бродія, автономія Підкарпаття мала бути схожою на автономний статус Хорватії (1867-1918), тобто, крім зовнішніх та військових справ, усі питання внутрішні - адміністративні, громадські, освітні, фінансові, зв'язку, юстиції - компетенція крайової влади /43, с.95/. Бродій також вимагав, аби автономний уряд у спілкуванні із всеугорськими владними структурами вживав карпаторуську мову, а також вважав за доцільне залучати підкарпатських чиновників до закордонних представництв угорського уряду в тих країнах, де проживають великі групи вихідців із Закарпаття (наприклад, в Америці).

Якщо екзильні карпатоукраїнські міністри виношували плани добровільної федеративної злуки Карпатської України і Словаччини, то Андрій Бродій був категоричнішим. Газета "nělfo" 24 липня 1939 р. повідомляла, що парламентський клуб угороруських депутатів на своєму установчому засіданні в Ужгороді (22 червня 1939 р.) звернувся до угорського уряду з резолюцією, аби той дипломатичним шляхом розпочав кампанію за об'єднання "угороруських земель до річки Попрад з рештою "підкарпаторуських територій", забезпечуючи національну рівноправність /40, с.83/.

Бродій у 1940 р. мав повторну розмову з Горті, а також по п'ять-шість ділових зустрічей з Телекі та його наступниками /2, опр.359, арк. 30/. Причому 7 листопада 1943 р. у Хусті під час відкриття пам'ятника жертвам першої світової війни він перекладав урочисту промову прем'єр-міністра Міклоша Каллаї.

Отримавши одноразову субсидію 20 тис. пенгів (обумовлену Телекі), А.Бродій у другій половині 1939 р. налагодив вихід у світ газети "Русская правда". Однак видавнича справа потребувала додатково ще 16 тис. пенгів, які взяли з таємного фонду АЗС (скарбник єпископ О.Остойка) шляхом обміну чехословацьких крон /2, опр. 359, арк. 23/. Від регентського комісара Підкарпаття також надходила Бродію щомісячна допомога в 2400 пенгів для "про-

ведення роз'яснювальної роботи" /2, опр. 359, арк. 19/. При цьому з ініціативи радника регентського комісара каноніка О.Ільницького стався конфлікт. Назва "Русская правда" видалася йому напрочуд близькою до московської "Правди", головного органу ЦК ВКП(б) /2, опр. 363, арк. 48,83/. Отож відбулося перейменування газети на "Русское слово". Аналогічно друкувався щорічний "Земледельческий календарь" (виходив у 1934-1944 рр.) М.Демка, що мав тираж од 3 до 5 тисяч примірників і розповсюджувався через мережу контрагентів у селах /2, опр. 359, арк. 229/.

Виділення великих грошових сум "під Бродія" у 1939-1941 рр. - продовження шляху, проторованого децю раніше. У липні 1938 р. Андрій Бродій таємно зустрічався у Будапешті з прем'єр-міністром Б.Імреді /2, опр. 359, арк. 32/, внаслідок чого через угорського консула у Братиславі отримав 40 тис. крон для агітації та пропаганди за плебісцит на користь приєднання закарпатського краю до Угорщини (під гаслом "за спільний угорсько-польський кордон").

На 64 засіданні угорського парламенту (26 листопада 1939 р.) А.Бродій виступив з промовою, де знову знайшла відбиток проблема прикордоння (але вже угорсько-радянського) у ширшому контексті. Він детально зупинився на досягненнях на культурно-освітній ниві (міністерство культури "замість чотирьох руських середніх" створило п'ять) і методах ворожої пропаганди ("новий сусід - Радянська Росія", тому й іноземні інвестори не поспішали вкладати капітали у Підкарпаття). Далі доповідач заперечив повідомлення французького радіо про те, що внаслідок заворушень, піднятих закарпатськими українцями, радяни стягують війська на кордон, проте чітко усвідомлював небезпеку більшовизму. Його афоризми ("ми - підкарпатський угор-руський народ - непотрібні Советам", "панславизм так і залишився сном, а сьогодні вже нема і сну") засновувались на історичному екскурсі у події 1848-1849 рр., коли вперше російські збройні сили переступили Карпати - порубіжні землі свого геополітичного простору /2, опр. 361, арк. 289/. Тоді своєю геополітичного простору /2, опр. 361, арк. 289/. Тоді звідає "росіяни пішли, тому що між Сходом і Заходом існує природний кордон - це Карпати, які Схід завжди визнавав", - підводив підсумок оратор.

Розвиваючи думку, Бродій прямолінійно стверджував, що 600 тис. осіб (тобто населення краю) загалом не потрібні "180 мільйонній імперії, в якій число людей з кожним роком збільшується на два мільйони". Зрештою розпочатий розподіл сфер впливу в Сер-

динній Європі вносить суттєві корективи у розстановку сил, бо якщо "Совети захотіли би перейти і змогли би перейти Карпати, то вони це зробили би не через нас; ми були би, у крайньому випадку, трампліном, що служив би маскою "захисту раси". Перехід Карпат здійснювався би для того, аби вийти до Адриатичного моря. Але це бачить Італія, бачить Югославія і бачить весь Захід" /2, опр. 361, арк. 290/. У зв'язку з цим, резюмував промовець, очевидно наскільки "наша доля" переплелася "з долею угорської нації". Згодом ці думки Бродій подав у спеціальній статті "Панславизм і підкарпатські русини" (1943), написаній для журналу "Південнонімецький огляд" /7/.

У промові на 315 засіданні парламенту (26 листопада 1942 р.) А.Бродій уявно ніби продовжив попередню тему і відзначив причини нелегальних переходів у СРСР, масового невдоволення громадян із підкарпатського прикордоння. "У 1940 р. російський кордон був у Карпатах, повірте, що під цим впливом і через те, що ми ніякої позитивної ні політичної, ні культурної діяльності не змогли проявити, а людина створена з бажанням діяти - люди під впливом ворожої пропаганди знову почали продовжувати діяльність, яку вони вільно проводили протягом двадцяти років у часи чехословацького режиму" /2, опр. 361, арк. 289/. Мовилося про народовецький (національно-визвольний) та комуністичний рухи, котрі заповнили закарпатоукраїнське середовище.

Виправдовуючи відносно м'які покарання "засуджених за підвільну антиугорську діяльність (6 повісили, 317 вироків)", виступаючи сповістив, що в основному це - селяни і студенти. Із залу йому кинули репліку про багаточисельні втечі в Росію. "Це правда, що втекли, - відповів А.Бродій, - але вони вернулися тому, бо побачили, що там робиться; вони переконалися, що їх там чекає в сотні разів більші злидні і вони вернулися назад" /2, опр. 361, арк. 190/. До речі, у 1940 р. директор початкової школи ("з Верховини") частий відвідувач редакції "Русского слова" пропонував Бродію емігрувати до Радянського Союзу з допомогою якогось радянського лейтенанта, що нелегально перебував у той час на Закарпатті /2, опр. 364, арк. 17/. Відповідь була негативною.

Того ж 1940-го року угорські військові аналогічно до безпрецедентної акції НКВС планували масове відселення жителів прикордонної смуги (на відстані 20 км од лінії угорсько-радянського кордону) із стратегічних міркувань. Дізнавшись про це, А.Бродій

у той же день найближчим (товарним) потягом вирушив у Будапешт, аби зупинити процес /2, опр. 364, арк. 16/. Заявивши, що "питанням висилки людей і ревізії худоби піднімімо скандал у парламенті", він домогся свого у відповідних відомствах.

Згодом на судовому засіданні кримінальної колегії Закарпатського обласного суду в справі Андрія Бродія (4-26 травня 1946 р.) державний обвинувачувач прокурор І.Андрашко не міг не відзначити факту, що у 1939-1941 рр. "тисячі наших людей покинуло рідний край і емігрувало до Чехії, Англії, Америки, а головно до Радянського Союзу, спасаючи голе життя" /2, опр. 363, арк. 84,94/. І наголосив: згідно з договором на території СРСР у 1942 р. почала організовуватися чехословацька армійська частина "за рахунок чехословаків і закарпатоукраїнських емігрантів" (причому "закарпатські українці добровільно вступили в цю армію, складаючи в ній переважну більшість").

Впевнено почувався на парламентській трибуні в Будапешті й Степан Фенцик, про що свідчить оприлюднена брошура, де відображені головні віхи його діяльності впродовж 1939 р. /25/.

Отримавши у 1934-1938 рр. від польського консула в Ужгороді Халупчинського загалом 52 тис. крон, С.Фенцик використав їх на партійні потреби і видання газет у руслі польсько-угорського братерства /1, опр. 329, арк. 158/. Примітно, в кабінеті прем'єра А.Бродія (12-27 жовтня 1938 р.) йому (Фенцику) доручили портфель міністра у справах врегулювання кордону між двома автономіями у складі ЧСР - Підкарпатською Руссю і Словаччиною /2, опр. 359, арк. 70/. Та за такий невеликий строк, звісно, він нічим себе не зумів проявити.

Маючи неабиякий хист організатора і розумові здібності, Фенцик підтримував тісні зв'язки з провідниками російської антибільшовицької еміграції від Парижа до Харбіна (у т.ч. з О.Керенським) і сприяв розголосу про події, котрі переживала вітчизна. У військовому та морському журналі "Часовой" (засновано 1929 р. в Брюсселі), офіційному органі "Русского національного движения", у липні 1939 р. вийшов спеціальний випуск, присвячений Карпатській Русі за прикладом раніше опублікованого "югославського" номера /1, опр. 330, арк. 54/. Яким побачив світ "карпатський" випуск (і чи взагалі з'явився) ще належить установити.

С.Фенцик налагодив видання газети "Карпаторусский голос" і домогся її тиражу в 1000 примірників (вартість друку одного

числа в 1938-1939 рр. становила 1700 крон або 243 пенти) при заробітній платні звичайного репортера 150 пентів у місяць. Причому в окрузі Ужгород розходилося 200 газет, Мукачів - 300, Берегово - 50, відсилали за кордон (у Західну Європу і Америку) і редакціям газет - 200, залишали в архіві - 100, а для пропаганди - 150 /I, опр.329, арк. 165; опр.330, арк. 72,178; опр.331, арк. 86/. Окрім цього, протягом 1939-1941 рр. "Карпаторусский голос" (приблизно 10-20 примірників) передавали через радянського посла у Будапешті Шаронова для НКЗС СРСР.

Головне своє політичне завдання Степан Фенцик бачив співмірним із урядовими заходами, а саме: постійно давати відсіч "советофільським настроям", тобто симпатіям до Радянської Росії. А уряд відповідав репресіями в "масовом порядку" ("многих арестовывали и предавали суду" або звільняли з роботи). Траплялися випадки, коли карали громадян за те, що вони співали "даже такие песни, как "Сердца" из советского кинофильма "Веселые ребята" /I, опр. 329, арк. 92/. Таким чином, в означений період, константував у травні 1946 р. С.Фенцик, "венгерское правительство, белоэмигранты и газета "Карпаторусский голос" представляли единую силу, направленную против Советского Союза".

Повноцінну позицію депутата Фенцика досвідчить його лист до прем'єр-міністра П.Телакі у липні 1939 р. /24/. Занепокоєний загостренням ситуації на Підкарпатті, автор торкнувся причин соціального напруження. Найперше: в економічному відношенні це - зростання інфляції та різко занижений курс обміну грошей (за 1 пент - 7 крон), що викликав великі диспропорції. Бо коли при ЧСР пересічний господар продавав один центнер пшениці за 160-175 крон, то міг купити чотири-п'ять пар черевиків, а "зараз, коли він продасть один центнер пшениці за 20 пентів, то ледве купить одну пару черевиків". По-друге, особливо несправедлива поведінка жандармів, що жорстоко поводитися з людьми ("багатьох невинно ображают и голеним чином тому молодь, гимназисты десятками переходят в Росию", "кількість молоді, що втекла, перевищує 2000 чоловік"), також спонукала до радикалізації політичних по-чужань.

Потім у протокол судового засідання (Ужгород, 3-14 червня 1946 р.) потрапить діалог такого змісту:

Прокурор: Значит Вы продали свой Закарпатоукраинский Народ?

Фенцик: Я не мог продать, ибо судьба Закарпатоукраинского

народа была решена на виденском арбитраже.

Прокурор: После оккупации Закарпатской Украины люди уходили за границу в Советский Союз?

Фенцик: Уходили.

Прокурор: Кто являлся причиной этого, не Вы ли который запродал свой народ Венграм?

Фенцик: Я не мог являться причиной убежавших людей в Советский Союз" /I, опр. 336, арк. 122/.

У роки угорського панування на Закарпатті Степан Фенцик не утримувався від сентенцій та просторікувань на етногеополітичну тематику. І залишався вірним своїм давнішим постулатам. Якщо для А.Бродія Карпати - поняття і географічне, і політичне, і етнічне, своєрідний бар'єр між Заходом і Сходом, то Фенцик мислив зовсім інакше. З його афоризмів ("Галиція есть русская, а не сепаратистская украинская земля. Сепаратизм в ней умирает, как и исчезает с этой земли дух германского влияния", "Есть малорусское племя великого русского народа, но мы никогда не примем украинского культурного сепаратизма", "Украина, Волынь, Новгород, Ростов, Галиция, Пряшев, Подкарпатская Русь, Сибирь - понятия территориальной этнографии, но не народной русской границы" /23, с.814/, зі спектру його тісних зв'язків з російською антибільшовицькою еміграцією, які не перервалися і в 1939-1941 рр., можна зробити безпохибний висновок про істинне суспільне кредо цього громадянського діяча, але й вона мусіла змінитись.

У проєкті депутата угорського парламенту Фенцика, поданому на розгляд уряду 31 березня ^{1939р.} Закарпаття мало стати невід'ємною частиною Угорщини під назвою Карпаторуське воєводство. Його кордони не визначалися, але до складу воєводства повинна була входити і південнозакарпатські землі (Ужгород, Мукачево, Берегово, Сигіт). Степан Фенцик пропонував сликати Соїм, який би виконував роль національних зборів Карпаторуського воєводства. Вони мали складатися з 50 членів і посылати в угорський парламент відповідно до числа виборців 6 депутатів. Як відзначала газета "Pesti újság" (4 квітня 1939 р.), до компетенції керівництва автономною територією, згідно даного проєкту, входили державні землі, ліси й шахти. Детальному обґрунтуванню історичних, політичних і етнічних аспектів проблеми присвячено Фенциком окрему брошуру "Підкарпатська автономія і національне питання" (Кечкемет, 1941) /27/.

У зверненні до угорського радіо (26 лютого 1939 р.)

С.Фенцик, ще напередодні окупації Карпатської України стверджував, що від розв'язку карпаторуського питання залежить майбутнє Європи. Причому, "Підкарпаття не тільки політично, географічно та економічно належить до Дунайського басейну, але й є органічною частиною святостефанської корони". Спільний угорсько-польський кордон - усвідомлена необхідність, бо "лише так зможемо захистити свій народ від дезорганізуючої сили марксизму" /44, с. 102/. Подібну думку висловлено і у статті Фенцика "Боротьба рутенів за свободу" (1940). Для підсилення вжито метафору: "Це так же природно, як було б антиприродною акція розірвати Карпати і змінити напрямки. Тиси, щоб вона не в Дунай, але в Дніпро чи Дон впадала" /28; див.: 39, с.8/.

Степан Фенцик іще неодноразово в аналогічному ключі вправлявся в риториці. У газеті "Kárpáti Híradó" (16 липня 1941 р.) він поторив свою відданість угорському націоналізму і святостефанській ідеї. І сформулював дилему: "Рутени повинні вибирати одне з двох: або братерське співжиття зі святостефанською короною, або залишити цю територію і шукати свою коліску за Волгою" /див.: 44, с.117/. Перейшовши у табір рафінованих адептів святостефанізму, С.Фенцик продовжував дошукуватись ідейно-теоретичних блискіток. У своїй газеті "Карпаторусский голос" (12 листопада 1942 р.) йому випала нагода довести, що Угорщина - "не держава національностей..., а держава одного мадярського народу, в якій живуть і меншості. Це і є святостефанізм. Громадяни цієї держави хоч і розмовляють різними мовами, але залишаються по-мадярськи мислячими" /див.: 44, с.102/.

Показовими є часті сподівання двох провідних діячів Закарпаття періоду другої світової війни - А.Бродія і С.Фенцика. Кожен із них претендував на керівну роль. Але жодному не вдалося стати найвищою посадовою особою Підкарпаття. Бродій амбіційно відхилив пропозицію прем'єр-міністра бути найближчим до радником регентського комісара, бажаючи займати цей пост і відповідно зондувати ґрунт /2, спр.359, арк. 213, 218-219/. У кінцевому підсумку Фенцик вирішив сконцентруватись на боротьбі за місце єпископа, що звільнялося по смерті Олександра Стойки (15 червня 1943 р.). І знову - поразка /1, спр.334, арк. 104/.

Взаємні прибічників обох політиків мали недружелюбний характер. Так, у середині 1939 р. надкупав Ужанської жупи рекоме-

дував міністру внутрішніх справ Ф.Керестеш-Фішеру заборонити уніформу фенциківців (італійського зразка - чорні сорочки і т.д.), бо це один із подразників, що викликав "постійні сварки між русинами бродіївської та фенциківської партій" /44, с.71/, а, отже, оставав і дестабілізуючим фактором для суспільного життя Підкарпаття.

Члени "Сенаторської гільдії" (Дем'янович, Кричфалуші-Грабар, Львицький) не стояли так само осторонь тодішньої злободенності. У грудні 1943 р. "Русское слово" подало передрук з будапештської газети "Уй Модьоршат" репортажу Міклоша Діосегі "Зимова поїздка в Рахів і Керешмезе" /10/. Журналіст мав тривалу бесіду з депутатом Верхньої палати впр. о. П.Дем'яновичем і прояснив його розуміння етнічної приналежності краю. Позиція священика у принципі різнилася від ідейних настанов і Бродія, і Фенцика, але не менш лояльна до Угорщини ("Не извольте писать русин, а извольте писать рутен. Ибо мы не русины, а рутены... Русия тот, кто мысленно переходит за границу. Мы же, рутены, всегда в сей тысячулетней отчизне желаем остаться и никакая мысль нас отсюда не может вывести"). Крім того Дем'янович різко виступав проти автономного статусу для рідного краю (взагалі і проти проекту А.Бродія зокрема) і був щирим прихильником "Угорської партії життя". Цікава деталь: з усіх 26-ти підкарпатських депутатів послідовно відстоювало автономію лише п'ятеро.

Незабаром (на спецсуді Закарпатської України в Ужгороді, квітень 1945 р.) о. Петро Дем'янович визнав, що свого часу був завербований угорською розвідкою. Починаючи з 1920-х рр., він систематично збирав відомості про дислокацію чехословацьких військових частин, кадрові переміщення, жандармські пости, а також періодично інформував про "численність и место расположения пограничной стражи" (у Рахові нараховувалося 15 солдатів, які охороняли кордон у різних напрямках радіусом 10-22 км) /4, арк.11-12/. Можна сумніватись у деталях, однак у цілому безсумнівними є значні заслуги о. П.Дем'яновича перед тогочасним офіційним Будапештом, бо, як відомо, депутатів не обирали, а призначали.

Андрій Кричфалуші-Грабар, полковник жандармерії у відставці, депутат Верхньої палати, не належав ні до числа політиків-теоретиків, ні до майстрів агітаційно-пропагандистської ланки. Здебільше йому доручали конкретні справи, пов'язані з попереднім фактом. Так, весною 1941 р. Кричфалуші-Грабар за дорученням регентського

комісара розслідував причини масових утеч молоді села Синевир (округ Волове) у СРСР /2, спр.360, арк. 246-248/. На підставі проведеної роботи стало очевидним, що кордон переходили дезертери і ті, хто ухилився мобілізації та призиву на військову службу. З'ясувалася і участь радянських шпигунів-підбуржувачів.

Не обійшла боком "прикордонна тематика" і каноніка О.Льницького. Будучи членом Верхньої палати угорського парламенту і виконувачи обов'язки головного радника регентського комісара, він регулярно (раз у місяць) повідомляв прем'єр-міністра про діяльність крайових державних установ, поведінку тутешнього депутатського корпусу, політичні настрої місцевого населення /5, спр. 5396, арк. 66/. Цілком можливо, що Льницький був автором відомого факхівця листа до Телекі від 27 вересня 1940 р., опублікованого як "донесення таємного агента" /15/. Мова йшла про масові переходи угорсько-радянського кордону: "Один мешканець Мукачєва розповідає, що число перебіжчиків з русинського населення досягає кількох тисяч. Але багато є між ними і мешканців з Угорщини". Відзначались і чутки про те, що із приєднаного угорцями Мараморш-Сіґета та навколишніх сіл (за II Віденським арбітражем) "теж тисячі людей втекли в Радянську Росію". В унісон А.Бродію стверджено у цьому розрізі про безумовні причини ймовірного "прикордонного інциденту". А задовго до цього, у жовтні 1939 р. один із угорських депутатів також анонімно повідомив статс-секретаря Т.Патакі про те, що "гуцули під червоними прапорами ідуть назустріч радянським воїнам" і що в місцевого населення значна кількість гвинтівок, які "одержали від відступаючих польських солдатів" /48, с.190-191/.

Знову-таки характерна деталь. У 1938-1939 рр. - у часи змагу за спільний угорсько-польський кордон - О.Льницький безпосередньо засилав з передмість Ужгороду (переважно з Радванки), таємно пропагандистів у Карпатську Україну (за разову винагороду 50-100 крон), отримавши від угорців на втілення акції 150 тис. чехословацьких крон /5, спр.5396, арк. 217-218, 238-239/. А затриманим (уроженцям с.Доманинці) прикордонниками за розповсюдження античеських листівок (у Перечині та околицях) видав 20 пенгів авансу і пообіцяв кожному ще 100 пенгів за виконаний повністю обсяг роботи.

Канонік Льницький був яскравим представником тогочасного закарпатського істеблішменту, покликаного на владні (правда,

дорадчі) висоти гортіївським режимом. Його позиція мала вагоме ідейно-теоретичне обґрунтування. У циклі статей, опублікованих Олександром Льницьким по-руськи і по-угорськи, популяризувалася ідеологія угрорусизму, тобто окремішності етнічної Закарпаття, нетотожності українському масиву. А разом із тим пропагувалася надзвичайно непересічна роль "старшого брата" - угорського народу - у культуртрегерських і державотворчих процесах, які щоразу модернізували закарпатські терени. У працях "Русини і маляри" (1939) /19/, "Маляро-русинські культурні зв'язки" і "Про малярських русинів" (1940) /20, 21/, а також "Умови малярсько-руської співпраці" (1941) /16/, "Новорічна програма русинів" (1940) /14/, "Картини про русько-малярське братерство", "Правосуддя історії" (1939) /11; 13/, котрі ідентичні по змісту і спрямовані на широкого читача, відстоюється офіційна угорська історико-політична концепція про листопад 1938 і березень 1939 як події епохального значення у справі реставрації "святостефанської корони". "Воз'єднання" - ключовий термін у цих рефлексіях, а яскравий аргумент - всі закарпатські ріки опокон віків течуть в Угорщину.

Звичайно, обов'язком О.Льницького було послідовно довести шкідливість і безперспективність потуг українського напрямку у 1920-1930-х рр. на Підкарпатській Русі, уряду Карпатської України на чолі з А.Волошином у 1938-1939 рр. Про це свідчить праця "Розвиток української ідеології на Підкарпатській Русі" (1939) /12/ і згадана "Новорічна програма русинів". Проте Льницький рішуче засуджував і "руський" напрямок, що своїми коренями сягав у часи будительства (Сільвай, Фенцик, Митрак, Попрадов). Стаття "Малярський уряд і народна мова підкарпатських русинів" (1943) /18/ - гострий твір супроти москвофільства, що жимвило, до речі, ідейно-теоретичне підґрунтя і Андрія Бродія, і Степана Фенцєка. Автор твердив, що "россійський надрям значив у нас завжди бая свого родного язика, погорду з тим, що єсть народное и ояк значив и повну денационализацию", що "великоруський напрям зато и надале жив, але заступали его одиниці, котрі не мали дубліки, а для своїх видань читачов". При цьому наголошувалося на позитивних моментах діяльності представників народовецької течії кінця XIX - початку XX ст. (М.Врабель, В.Маткович, Г.Стрипський, А.Волошин).

Коли з'ясувалося, що у США і Канаді серед закарпатської

трудова еміграція виявився сприятливий ґрунт для чехословацької пропаганди з Лондона, канонік Льницький опинився на вістрі ідеологічної атаки. Він у гострій формі висловився проти бенешівської орієнтації "Американської Карпатської Бдноти", присвятивши цьому публіцистичний трактат "Про що мріють вороги Підкарпаття і руського народу?" (1942) /17/. Особливе місце відведено критиці антимадярьської політичної брошури вихідця з Пряшівщини Івана Ладжинського та Емануїла Ганделсмана. Полемізуючи з авторами, Олександр Льницький відзначив, що до Словаччини або до Большевії (Радянського Союзу) втекли 1400 учителів та їх послідовників. І належно прокоментував: "Правда, утікли з Подкарпаття, присоєдненого до тисячелітної країни Св. Стефана, українські емігранти і ними зведені елементи, котрих вся земля як зрадників и ворогов руського народу по радостном присоєдненню якoby была змела из себе. А тепер уже спокойно можуть перейти за Карпаты тоты, котрых еще сердце там тягне".

Невипадково "Подкарпатска Советодательна Комиссія" на заборіданні 29 жовтня 1941 р. одногосно прийняла резолюцію, в якій засуджувалися "в кругах америчьких русинов і інде поза границей рознодувані стремління і наміри бенешовской пропаганди, чтобы подкарпатска территория от мадярской Святой Корони колись отлучилася" /17, с. 32/. Текст, підписаний О. Льницьким і Ю. Мариною, а також членами палати депутатів М. Демком, Ю. Фельдешієм і О. Чугою, іншими громадськими діячами (Іваном Рабарем, Петром Гапкою, Антонієм Штефаном, Іваном Ретізіником, Василем Балогом), був надісланий до керівників усіх американських руських товариств і періодичних видань.

Очолювана Льницьким газета "Неділя", отримуючи щомісячну підмогу 1000 пенгів од регентського комісара, стала рупором антирадянської пропаганди /5, опр. 5396, арк. 196-197/. У достовірності фактів і аргументів, поданих на сторінках "Неділі", щодо істинних "переваг" соціалізму сьогодні не приходиться сумніватися. У 1940 р. з ініціативи єпископа О. Стойки під керівництвом каноніка Льницького було створено організацію треко-католицької молоді (як філія всеугорської "КАЛОТ") /5, опр. 5396, арк. 82-84/. Вона об'єднувала хлопців і дівчат віком 16-24 роки і нараховувала до восьми тисяч прибічників. Головним завданням організації вважалося виховання молоді у дусі "святостефанських ідеалів". Оскільки підкарпатська філія ідейно і матеріально залежала від цент-

рального проводу "КАЛОТ"-у, що знаходився у Будапешті, то була зручною і підконтрольною владі як фактор інтеграції (мадяризації) місцевого населення у державне життя панівної нації. До того ж варто додати, що з лютого 1941 р. О. Льницький виконував обов'язки голови літературно-мовної секції, а у червні 1942 -го всеціло очолив "Подкарпатское Общество Наук" /37/.

У суспільно-політичному спектрі Підкарпаття 1939-1941 рр. пробували самовираження і сили на противагу партіям (правильніше - соратникам) А. Бродія та С. Фенчика. В основному це - нещодавні учасники розбудови автономної Карпатської України, а за віком і соціальним становищем - молоді інтелігенти. Отож у липні 1940 р. в Ужгороді у винному магазині Яцека (за жупанатом) зібрався гурт з наміром заснувати партію, котра б змогла ефективно і всебічно працювати в ім'я добробуту рідного народу. У нараді взяли участь доктори права Іван Андрашко, Микола Бандусяк, Іван Горват та Іван Бачинський, а також Августин Лавришин (директор крайового кооперативного союзу - з 1938 р.), Микола Лацанич, Микола Туцканюк і Андрій Ворон (секретар Українського народного об'єднання в Хусті, лютий-березень 1939 р.) /6, арк. 65/. Дискусія показала два можливих варіанти орієнтації осередку - "Нілош керестеш" ("Схрещені стріли") Салаші, оскільки та обіцяла автономію для Підкарпаття, або урядова "Модьор илет парт" (МЕР). На другому засіданні у Ниредьгазі вирішили остаточно співпрацювати із Салаші й склали відповідний меморандум.

У жовтні 1940 р. А. Лавришин, М. Бандусяк, А. Ворон, Ф. Ревай, М. Лацанич та І. Горват зустрілися з лідером "Схрещених стріл" у ресторані "Гало" (Будапешт). У поданому меморандумі висувалися попередні умови створення підкарпатської філії: 1) надання Підкарпаття територіальної автономії; 2) широке і переважне залучення представників корінного населення ("руських") до роботи в урядових органах і установах краю; 3) освіта - на "руській мові"; 4) окремий статус даної філії - "партії для жителів Підкарпаття" /6, арк. 66-67/. Ключовим терміном розмови був "життєвий контракт", тобто договір з угорцями, у даному випадку із керівництвом "Нілош керестеш", про автономію "Підкарпатської Русі" в системі Угорщини. Салаші виклав свою точку зору: теперішня Угорщина буде Карпато-Дунайською державою, де житимуть усі народи, але переважатимуть і домінуватимуть угорці. На разі переговори

ні до чого не привели.

Тільки в ході наступної зустрічі (5 листопада 1940 р.) була підписана угода Салаші, з одного боку, та Ф.Реваєм, М.Бандусяком, А.Лавришиним, з другого. Згідно цього закарпатські прихильники "Нілош керестеш" зобов'язувалися пропагувати програми ідеї партії на сторінках регіональної та центральної періодики, виробляти і представляти керівництву партії своє бачення розвитку економіки і міжнародних відносин на Підкарпатті, проекти про організацію народної освіти, охорони здоров'я та "інших областей культури і побуту" /3, арк. 61-63/. У звіті заступника Салаші Тібора Шагі відзначалося, що восени 1940 р. іонували первинні осередки партії в сорока населених пунктах Закарпаття і було призначено десять керівників місцевих організацій /3, арк. 72-74/. Однак помітного внеску у вирішення наболілих проблем вони не залишили. Більше того, протягом усіх дискусій 1940 р. в парламенті з приводу автономії для Підкарпаття саме фракція "Нілош керестеш" (нараховувала 31 депутата) виявилася найбільшим могильщиком будь-яких проектів /46, с. 68-69/. Отже, так і не проявивши себе, крайова організація партії Салаші розпалася. Доправди треба відзначити, що це була доволі еkleктична група тимчасових однодумців. У роки ЧСР вони сповідували різні ідеології - компартії (Горват), соціалістів (Андрашко), аграріїв (Лацанич, Бачинський), християн-народників (Бандусяк) /3, арк. 33, 81/. Група розпалась і в силу обставин: І. Горват був переведений по службі у м.Шопронь, М.Лацанич - у Дьєр, І.Андрашко - у Хуст, а М.Туцканька, І.Бачинського, М.Бандусяка мобілізували в армію. У листопаді 1940 р. А.Ворон, який працював учителем, став агентом німецької розвідки і повідомляв систематично Берлін про настрої місцевого населення стосовно Угорщини і Радянського Союзу /6, арк. 16-17, 58-59, 61-62/. Фінал діяльності цієї опілки є надто показовим і закономірним для часу і даних локальних мех.

ж ж ж

Парламентська діяльність угорських депутатів у принципі обірвалася 18 березня 1944 р., коли Німеччина де-факто окупувала угорські землі. Державні збори припинили звичну роботу. 45 провідних громадсько-політичних діячів Угорщини були арештовані гестапо.

Пройде небагато часу і радянські війська заповнять Тисо-

Дунайський регіон. У різних містах і місцевостях попадуться до рук "СМЕРШ"-у А.Бродій, С.Фенцик, О.Ільницький, М.Демко, З.Жегора, Г.Бенце, О.Кричфалуші-Грабар, П.Дем'янович, І.Шпак та ін. Одних за вироком розстріляють (Бродій, Демко, Фенцик, Кричфалуші-Грабар, Дем'янович), інших засудять на довголітнє ув'язнення, котре більшість не переживе. І сліди їхньої діяльності, в т.ч. й парламентської, зітруться на довгі десятиліття.

Чи виправдано? Ні. У тих конкретних умовах (до речі, унікальних з огляду на решту українських земель) кожен із депутатської групи від Закарпаття, а передусім і особливо - колишні керівники АЗС, у міру можливого був речником дискримінованого і обездоленого народу (русинів, рутенів, угрорусів, карпаторосів). Чи багато залежало від депутатів? Тільки дещо. Адже європейський світ давно був поділений супердержавами. А на власні ресурси, як показав досвід Карпатської України, без опори на один із центрів сили нічого й сподіватися.

Попри всі тіньові та негативні боки, непривабливі деталі біографій, угроруські депутати навіть в урізаній формі народного представництва (військової доби і чужої держави) продовжили справу політичного ренесансу Закарпаття, розпочату на трибунах Національних зборів ЧСР у 1920-30-х роках.

Література:

Д Ж Е Р Е Л А

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ

1. Державний архів Закарпатської області. - Фонд 2558 (Кримінальні справи НКВС-МДБ-КДБ СРСР. 1939-1980-ті рр.). - Опис І (1944-1945 рр.). - Справи 329-337 (Следственное дело по обвинению С.А.Фенцика и других). - ~3 тис. аркушів.
2. Спр. 359-368 (След. дело по обв. А.И.Бродия, М.И.Демка, И.Г.Шпака, А.Е.Кричфалуши-Грабаря, Э.М.Жегора, В.С.Риска, Е.С.Ортутая). - ~3 тис. арк.
3. Спр. 1679 (... по обв. А.А.Лавришина). - 161 арк.
4. Спр. 4377 (... П.А.Демьяновича). - 66 арк.
5. Спр. 5396-5399 (... А.Ю.Ильницкого). - 964 арк.
6. Спр. 6247 (... А.М.Ворона). - 69 арк.

II. ДОРОБОК УГРОРУСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

а) праці на суспільні теми

АНДРІЯ БРОДІЯ (Brodí Andreas)

7. Der Panalavismus und die Russinen des Karpatenlandes//Südost-deutsche Rundschau. [Budapest]. - 1943. - Т.2. - № 6. - S. 443-451.

МИХАЙЛА ДЕМКА

8. Радио-речь, произнесенная днём 20.XI.1938 в Будапештском радио//Земледельський календарь на год 1939/Сост. М.Демко. - Ужгород, 1938. - С.75-79.
9. "Земля питает народ!" (Большая речь Михаила Демко, произнесенная в Будапештском парламенте в защиту интересов угорских землевладельцев)//Земледельський календарь на високосный год 1940/Сост. М.Демко. - Ужвар: Книгопечатня Фальдешия, 1939. - С.60-74.

ПЕТРА ДЕМ'ЯНОВИЧА

10. Разговор с членом Верхней палаты Впр.о. Петром Демьяновичем //Русское слово [Ужгород]. - 1943. - 19 декабря.

ОЛЕКСАНДРА ЛЬНИЦЬКОГО (İlnický Sándor)

11. Картины о русско-мадярском братстве//Земледельський календарь на год 1939. - С.40-43.
12. Развитие украинской идеологии на Подкарпатской Руси//Там же. - С.90-92 (підписано криптонімом А.С.И.).
13. Правосудіє історій//Миссійний календарь на рок 1940/Сост. А.Ильницькій. - Ужвар: Товариство "Діло Ширеня Віри" для угорорусинов, 1939. - С. 33-39.
14. Новорочна програма русинов//Календарь "Гандья" на 1940-ий переступный рок/Ред. Ю.Золтан. - Будапешт: Видання Централы "Гандья", 1939. - С.18-26.
15. Донесення таємного агента прем'єр-міністру Угорщини про маючу втечу закарпатців до Радянського Союзу, 27 липня 1940 р./Угорський національний архів; пер. з угор.//Шляхом Жовтня: 36. док. - Том V (1938-1944 рр.). - Ужгород: Карпати, 1967. - С.216-217.

16. Умовія мадярско-руської братської ополуроботи//Календарь "Гандья" на 1941 рок/Ред. Ю.Золтан и Е.Габрієл. - Будапешт: Издание Централы "Гандья", 1940. - С.22-24.
17. Про что мрѣють вороги Подкарпаття и руського народа?//Календарь "Гандья" на 1942 рок/Ред. Ю.Золтан и Е.Габрієл. - Будапешт: Издание Централы "Гандья", 1941. - С.26-34.
18. Мадярское правительство и народный язык подкарпатских русинов//Меншиновий об'їжник/Народностна прилога [Шейч]. - 1943. - 1 новембра (окремий відбиток - Ужвар: ПОН, 1943. - 14 с.).
19. Russinok és magyarok//Magyar Szemle. [Budapest]. - 1939. - Т.37. - № 2. - old. 105-113.
20. magyar és ruszin kulturális kapcsolatok/Láthátár [Budapest]. - 1940. - Т.8. - old. 40-50.
21. A magyarországi rutének/Láthátár. - 1940. - Т.10. - old. 257-260.

ЙОСИФА КАМІНСЬКОГО

22. Автономія карпаторусского народа в Мадьярїи//Земледельський календарь на год 1939. - С.43-47.

СТЕПАНА ФЕНЦИКА (Fencsik István)

23. Галиція. - Ужгород: Школьная помощь, 1928. - 15 с. (Приложение к журналу "Карпатский свет").
24. Лист С.Фенцика прем'єр-міністру Угорщини..., липень 1939 р./Угорський національний архів; пер. з угор.//Шляхом Жовтня. - Т.V. - С.113-117.
25. Работа д-ра Степана Фенцика в венгерском парламенте. - Ужвар, 1939.
26. A kárpátorszoki kultúra és jelene. - Pécs: J.Taiisz, 1939.
27. A kárpátaljai autonómia és a kisebbségi kérdés. - Kecskemét, 1941. (A Kisebbségi intézet kiadványai, № 16).
28. A rutén nép küzdelme a szabadságot//Felvidék. - Budapest, 1940. - old. 524-526.

б) біографічні нариси та довідкові матеріали

29. Доктор Стефан Андреевич Фенцик - депутат парламента//Календарь Организации Свободы на год 1937. - Перт-Амбой, Нью-Джерси, 1937. - С.139-141 (використано латинську абетку).
30. Деятельность представителей Автономного земледельческого оо-кза деп. Андрея Бродия, деп. д-ра Ивана Пьещака и сен. Юлия Фальдешия (Речи и интерpellации). - Ужгород, 1938.
31. Демко М. Андрей Бродий//Земледільський календарь на год 1939. - С.81-84.
32. Иванчов А. Михаил Демко//Там же. - С.97-100.
33. А.І. 50-летняя годовщина о.Александра Ільницького//Там же. - С.50-53.
34. 50-летний юбилей деп. Юлія Фальдешія//Там же. - С.93-94.
35. Протоіерей о. А.Ільницький назначен главным совѣтодателем для угрорусской территории//Земледільський календарь на високосный год 1940. - С.57-59.
36. Угрорусские депутаты в будапештеном парламенте: [Фото]// Там же. - С.55.
37. Новий председатель Подкарпатского Общества Наук//Літературна недѣля [Ужгород]. - 1942. - 5 кмія. - С.121-123.
38. Протокол написаний в Унгварѣ 26-го януара 1941 года на закладачом собраніи Подкарпатского Общества Наук//Зоря-Најна [Ужгород]. - 1941. - Ч.1-2. - С.180-184.

Ш. КРИТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

39. Букович Д. Антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. - Львів, 1974. - 204 с.
40. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Книга друга (вересень 1938-липень 1948 р.). - Братіслава-Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1985. - 355 с.

41. Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. - Ужгород: Карпати, 1990. - 172 с.
42. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)/Авториз. пер. з англ.; передм. І.Попа. - Ужгород: Поличка "Карпатського крак", 1994. - 296 с.
43. Пашкуй З. До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації//Укр. іст. журнал [Київ]. - 1973. - № 2. - С.93-98.
44. Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938-1944 рр.: Дис. ... канд.іст.наук. - Ужгород, 1974. - 194 с.
45. Пушкин А. Венгрия в годы второй мировой войны. - М.: Наука, 1966. - 527 с.
46. Láska M. Arrow-cross men, national socialists. - Budapest: Akademiai kiadó, 1969.-113 p. (Studia Historica. 61).
47. Marcus V. Transcarpathia (Carpatho-Ukraine) under Hungary, 1939-44//Ukraine: A Concise Encyclopaedia/Edited by Volodymyr Kubijovyc; foreword by Ernest J. Simmons.- Volume II. - University of Toronto press, 1971. - P.76-77.
48. Tilkovsaky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941. - Budapest: Akademiai Kiadó, 1967. - 276 old.